

ՄԵԼՔԻՍԷԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԺԱՆԵՅԻՆ ԵՒ ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆՅՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ, 1631 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

ԽԱԶԻԿ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ

«... Աղաչեմք զձեզ, եղբարք, նսնաչել զվաս-
տակաւորս եւ զվերակացոս չեր...»

Ա. Թեսաղոնիկեցիս, Ե. 12:

1996 թուականի վերջին ամիսների ընթացքում լրացաւ հոգեւոր ու մշակութային կեանքում մեծ երախտիք ունեցող մտաւորական, սուրբ գրոց նուիրեալ, «արտաքին գրոց» մասնագէտ, մինչեւ այժմ ըստ պատշաճի չզնահատուած մանկավարժ, կուսակրօն հոգեւորական Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու մահուան 365 ամեակը:

Մեր այս նախաձեռնութեան համար շարժառիթ է դարձել ո՛չ միայն այս գիտութեան նուիրեալի, պատկառանք ազդող ու գնահատման արժանի վանականի երախտիքի գնահատանքը, այլեւ այն հանգամանքը, որ նրա անձն ու գործը անուշադրութեան հետեւանքով ստուերի մէջ են մնացել մեր հոգեւոր ու մշակութային կեանքի պատմութեան մէջ: Կայ մի երրորդ կարեւոր շարժառիթ եւս. հայերէն Աստուածաշնչի երախտաւոր հրատարակիչ Ոսկան Երեւանցու նախասիրութիւնների արմատաւորման մէջ, նրա նուիրումի, գիտելիքների ու ձեռնարկումների արդասաւորման գործում մեծ բաժին ու վաստակ ունի այս կուսակրօն վանականը:

Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցին, ըստ ո՛չ ստոյգ տեղեկութեան, ծնուել է 1570ական թուականի վերջերին Մեծ Հայքի Արարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառի Վժան գիւղում:

Պատանի Մելքիսէթը նախնական կրթութիւնը՝ գրաճանաչութիւնը, ամենայն հաւանականութեամբ ստացել է իրենց գիւղում, ծխական քահանայի մօտ: Երիտասարդ տարիքում ունենալով արեղայի կոչում², 1617–1619 թուականների ընթացքում նա մեկնում է Բիթլիս եւ Ամիրզոյի վանքում դառնում է Բարսեղ վարդապետի առաջնորդութեամբ ղեկավարող միաբանութեան անդամ: Որոշ ժամանակ անց նա աշակերտում է

Ներսէս վարդապետ Մոկացու գլխաւորած Մեծ Անապատ կոչուող մենաստանի դպրոցին: Եւ ապա, գրում է. «... եւ յորժամ ելեալ Ներսէս վարդապետն գնաց յերկիրն Վասպուրականի ի Լիմ կոչեցեալ կղզին, ... այս տէր Մելքիսէթս եւս գնաց ընդ Ներսէս վարդապետին ի Լիմ»³:

Կարճ ժամանակ անց Լիմ անապատում մեծանում է միաբանների քանակը եւ վանահայր Ներսէս վարդապետ Մոկացու գլխաւորած մենաստանում լայնածաւալ առումով ընթացք են ստանում փիլիսոփայութեանը վերաբերուող մատեանների ձեռքբերման ու ընդօրինակման աշխատանքները: Այնուհետեւ ընդարձակուում են այդտեղ իրականացուող ուսուցման սահմանները. հիմնաւորուում է «արտաքին գիտութեան» առարկաների՝ քերականութեան, տրամաբանութեան, փիլիսոփայութեան ու տոմարագիտութեան ուսումնասիրութիւնը: Դասընթացին զուգահեռ, այդ դպրոցում կիրառուում է մի իւրօրինակ մօտեցում: Ամէն օր մի որոշեալ ժամի, ուսուցման բոլոր մասնակիցները հաւաքուում եւ քննարկման են ենթարկում իրենց կարգացած մատեաններում տեղ գտած եւ մութը մնացած հարցերը: Տեսակէտերի փոխանակման ու հարցերի պարզաբանման միջոցով կատարուում են անհասկանալի մնացած մտքերի մեկնաբանութիւնները, եւ գիտելիքների իմացութիւնը բոլորի համար դառնում է մատչելի: Որոշ ժամանակ անց ուսուցմանը մասնակցող միաբաններից ոմանք ցրուում են. «Բայց տէր Մելքիսէթ՝ ոչ եթող զարտաքին գիրքն, եւ ոչ թուլացաւ ի նորին ընթերցմանէ, այլ անդադար տքնութեամբ զայդ եւ զցերեկ ընթեռնոյր եւ մտածէր, եւ բերեալ առ Ներսէս վարդապետն ցուցանէր, եւ հարցանէր թերեւս ուղիղ իցէ գտեալն բան»⁴:

Բացառիկ յամառութեամբ ու նուիրումով այս Վժանեցի վանականը տասից—տասներկու տարի ապրում եւ տքնում է Լիմ անապատում, հետեւողականօրէն գրադուում է «արտաքին գրոց» առարկաների ուսումնասիրութեամբ եւ ամբարում է պատկառելի չափի հասնող գիտելիքների պաշար: Նրա ուսումնասիրած գրքերի ցանկում Առաքել Դաւրիթեցին թուարկուում է Դաւիթ Անյաղթի Սահմանք իմաստասիրութեան գիրքը, Մովսէս Խորենացու Գիրք աշխարհացը, յոյն փիլիսոփաներ Պորփիրի եւ Արիստոտէլի հայերէն թարգմանութիւնները, նաեւ՝ «Այլ եւ զամենայն ազգաց տօմարն՝ որոց պատճէն գրեալ կայ ի միջի մերում, քաջ եւ անտարակոյս եհաս ամենայնի, գիտելով զսկիզբն եւ զպատճառն եւ զամենայն հետեմունս նոցա: Այլեւ քերականութեան գիտութեան եղեւ տեղեակ եւ գիտող առաւել քան որք էին ի ժամանակին»⁵:

Վժանեցու արժանիքները աննկատ չեն մնում Լիմ անապատում նրան շրջապատող մարդկանց համար: «Եւ ի կատարել մարմնոյ հասակին քան զոր առաւել կատարեալ էր իմաստութեան եւ հոգւոյ հասակն, կամովք իւրովք վարդապետն Ներսէս եւ վկայութեամբ ամենայն եղբարց

անապատին, յառաջ կոչեաց զնա ի բարձրագոյն տեղի եւ ի պատիւ ըստ հրամանի Տեառն, ...եւ շնորհեաց նմա զգաւազան վարդապետութեան, որ յարաժամ քարոզութեամբ աղբերարար իմաստութեան ջրով մխիթարեալ զովացուցանէր զյսողսն»⁶:

1629 թուականի Յունուարի 13ին էջմիածնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է օծուում Մովսէս վարդապետ Սիւնեցին: Թէ՛ դրանից առաջ իբրեւ Մայր Աթոռի լուսարար եւ թէ՛ օծուելուց յետոյ իբրեւ Կաթողիկոս նա ձեռնարկում է շինարարական ու վերանորոգչական ընդլիճ ծաւալուն աշխատանքներ: Եկեղեցիների վերանորոգումից բացի նա կառուցում է Մայր Աթոռի փամատունը, պարիսպը, խցերն ու առաջնորդարանը: Հիմնադրում է վանական դպրոցը, գրչատունն ու գրապահոցը: Մովսէս Կաթողիկոսի բարեկարգումների համբաւը Առաքել Դաւրիթեցու վկայութեամբ, «հրատարակեալ էր ընդ ամենայն աշխարհ, առ որ ամենեքեան տենչացեալ գային ի տեսութիւն նոցին»⁷: Այդ աւետարեր տեղեկութիւնները հասնում են նաեւ Լիմ անապատ եւ Մելքիսէթ վարդապետը թողնում է մենաստանը եւ գալիս է էջմիածին:

Մայր Աթոռում Մելքիսէթ վարդապետ Վփանեցին չի արժանանում պատշաճ ուշադրութեան: Իր գիտելիքների համար փառաբանուած անձնաւորութիւնը մեծ հիասթափութիւն է ապրում նոր միջավայրում: Էջմիածնի վանականները նրան ոչ միայն չեն զնահատում, այլեւ չեն հասկանում նրա ամբարած գիտելիքների արժէքը: Դաւրիթեցուն յայտնի էր էջմիածնի կրօնաւորների այս վերաբերմունքը, սակայն տեղեակ լինելով նրա հեղինակութեան յետագայ շրջադարձին, զնահատմանն ու պանծացմանը, այդ դրուագին, նա թերեւս գիտակցաբար չի անդրադարձել իր աշխատութեան մէջ: Ի տարբերութիւն Դաւրիթեցու, այս փաստին հանգամանօրէն անդրադարձել ու ինքնակենսագրականում ծաւալուն տեղ է յատկացրել Ոսկան Երեւանցին, որին կ'անդրադառնանք ստորեւ:

Այդ շրջանում Լվովի հայկական համայնքի հոգեւոր կեանքում տեղի ունեցած դէպքերի անցանկալի զարգացումները սերտօրէն կապուած են Մելքիսէթ վարդապետ Վփանեցու գիտելիքների զնահատման հարցում տեղի ունեցած շրջադարձի հետ, ուստի անհրաժեշտ համարեցինք հարեւանցի անդրադառնալ նաեւ այդ իրադարձութիւնների շարադրմանը:

Շահ—Արասի մահուանից յետոյ գահ բարձրացած նրա թոռ Շահ—Սաֆիին շնորհաւորելու եւ Մելքիսէթ Կաթողիկոսի կողմից էջմիածնի վրայ բարդուած 100 թուման պարտքի խնդիրը կարգաւորելու նպատակով 1629 թուականի սկզբներին Սպահան է մեկնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մովսէս Գ. Տաթեւացին: Նոյն թուականի աշնանը հայրենիք վերադարձող Կաթողիկոսը իր հետ էջմիածին է բերում Սաչատուր Կեսարացու դպրոցի աշակերտ, տասնհինգամեայ արեղայ Ղլիճենց Ոսկանին:

Անսալով կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացու ցանկութեանը, Ղլիճենց Ռսկանը Նոր Զուղայում կիսատ է թողնում իր ուսումը եւ գալիս է էջմիածին: Այստեղ նա հանդիպում եւ ծանօթութիւն է հաստատում Լիմ անապատից էջմիածին եկած Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու հետ:

Հասկանալի է, որ նա կ'ուզենար այստեղ շարունակել իր կիսատ թողած ուսումը: Թւում է թէ Ռսկանը պէտք է օգտուէր ընձեռուած պատեհութիւնից եւ դիմէր այդ գիտուն վարդապետի օգնութեանը, սակայն նա ընդունում է տրամաբանութեանը հակառակ մօտեցում: Էջմիածնում Ռսկանի ականջին էին հասել բաւականին աննպաստ տեղեկութիւններ Մելքիսէթ վարդապետի գիտութեան վերաբերեալ: Այս պարագայում երիտասարդ ու անփորձ Ռսկանը չէր կարող այլ կերպ վարուել, որովհետեւ գտնուում էր էջմիածնի հոգեւորականութեան կողմից դրսեւորուած թերահաւատ վերաբերմունքի ազդեցութեան տակ: Այն, ինչ իր պատմութեան մէջ գիտակցաբար շրջանցել է Առաքել Դաւրիթեցի⁸, իր համար ոչ շահեկան մանրամասներով շարադրում է Ռսկան Երեւանցին 1669 թուականին Ամստերդամում իր հրատարակած Դաւրիթեցու Պատմութեանը կցած ինքնակենսագրականում: Նա գրում է. «... զմէլքիսէթ վարդ[ա]պ[ե]տն Վժանցի, զայր կորովի եւ բանիրուն, զգտօղն հանճարոյ բնար[ա]նակ[ա]նին մասնաւորաբար: ... Մանաւանդ զի առ ոչ ոք գոյր իմէջ հայոց այն գիտութիւն: Եւ եւս զի ամ[ենե]ք[ի]ն պարսաւօղք էին այնմ արհեստի, որք էին արք երեւելիք, եւ թուելին թէ գոյ գիտութի[ւն] ի ն[ո]ս[ա]: Նա եւ էին ատեցողք գիտութե[ան], եւ եպերօղք վեհազանցին այնմիկ. վ[ա]ս[ն] ոչ գոյր ինքնեանց հասու գիտութե[ա]ն այնմիկ: մանաւանդ զի ոչ կարէին իսկ հասու լինիլ...»⁹:

Գտնուելով այս մտայնութեան ազդեցութեան տակ, ինչպէս ասացինք, «... Բայց սա [Ռսկանը – Ռ.Ս.] գոչինչ փոյթ կալաւ յանձին հետեւիլ նմին. զի ինքն տղայ էր հասակաւ, ... Եւ եւս զի ամ[ենե]ք[ի]ն պարսաւօղք էին այնմ արհեստի...»¹⁰:

Ռսկան Երեւանցու ի յայտ բերած մտայնութիւնը խմորւում էր էջմիածնում, Դաւրիթեցու աչքի առաջ, սակայն, ինչպէս ասացինք, այս փաստին վերջինս, գէթ մի բառով իսկ չի անդրադառնում իր Պատմութեան մէջ:

Ըստ ստանալով Լիովի հոգեւոր թեմում տիրող խառնակ կացութեան մասին, Մովսէս կաթողիկոսի յաջորդ քայլը լինում է էջմիածին կանչել Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի վանահայր, իր աշակերտ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն: Տալով համապատասխան յանձնարարականներ, կաթողիկոսը Խաչատուր վարդապետին՝ նրա առաջադէմ աշակերտ Սիմոն Զուղայեցու ուղեկցութեամբ, 1630 թուականի սկզբին իրրեւ էջմիածնի առաքելական նուիրակ ուղարկում է Լիով:

Էջմիածնից մեկնած նուիրակի պատգամաւորութեանը ժողովրդի աչքում նսեմացնելու, նրա վրայ բարոյական ճնշում գործադրելու նպատակով, կաթողիկէ դարձած հայ կրօնաւորները կազմակերպում են մի իւրօրինակ հակաճառութիւն:

Մրցորդները Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն առաջարկում են պատասխանել. «Եւ ասացին՝ վարեմ բառս անո՞ւն է թէ՛ բայ»¹¹: Ոչ Խաչատուր Կեսարացին, եւ ոչ էլ Սիմոն Զուղայեցին կարողանում են պատասխանել այդ հարցադրմանը. «... եւ մերքն անհմուտ զօլով զայլ եւ այլ պատասխանիս ասէին. յայնժամ նոքա քամահրելով եւ ծիծաղելով այլն արարեալ են զմերովքն. եւ ի բազում աւուրս վասն հակաճառութեան այսպէս են արարեալ. յայնժամ մերքն ի սիրտ եւ յօգի խոցեալք են. եւ իմացեալ թէ՛ զայն, զոր գիտեն, ո՛չ է գիտութիւն, այլ պարտ է նոցա զարտաքին զիրքն կարդալ, եւ անդէն ի մտի եղեալ են հաստհատութեամբ, թէ՛ զնամք յէջմիածին առ Մելքիսէթ վարդապետն, զայլ ամենայն ինչ թողեալ՝ արտաքին զիրքն կարդամք ի նմանէ»¹²:

Առանց հասնելու որեւէ դրական արդիւնքի, 1631 թուականի սկզբին էջմիածին են վերադառնում Լվով մեկնած կաթողիկոսական նուիրակ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին եւ նրան ուղեկցող Սիմոն Զուղայեցին: Հասնելով տեղ նրանք անմիջապէս ձեռնամուխ են լինում իրենց նպատակի իրականացմանը: Էջմիածնի միաբանութեան անդամներից ոմանք միանալով նրանց, բոլորը միասին մեկնում են Երեւան եւ դիմելով Մելքիսէթ վարդապետին դառնում են նրա աշակերտները:

Կաթողիկոսական նուիրակի Լվովում կրած պարտութիւնը դառնում է շարժառիթ եւ 1631 թուականի Մարտի սկզբին, Երեւանում Ս. Անանիա առաքեալի մենաստանում (այժմ Զօրաւոր եկեղեցի) ծայր է առնում եւ պատմական իրողութիւն է դառնում Մելքիսէթ վարդապետ Վժանեցու դպրոցի գոյութիւնը: Նոյն օրուանից Մելքիսէթ վարդապետի վարած դասընթացին միւսների հետ մասնակից է դառնում նաեւ երիտասարդ արեղայ Ղլիճենց Ոսկանը: Այս դպրոցի սկզբնաւորումով իրականութիւն է դառնում Մելքիսէթ վարդապետի տարիների ընթացքում իր կեանքի համար նպատակ դարձրած բաղձանքը: Երեւանում բացւած դպրոցը միջոց է դառնում, որ Վժանեցին մէկեւէս տասնամեակի ընթացքում, յամառ տքնանքով ամբարած գիտելիքները եկող սերունդին յանձնելով արդիւնաւէտ «կացուցանի» իր նուիրումն ու տառապանքը:

Ուսուցման ընթացքին հետամուտ՝ Դաւրիժեցին անհրաժեշտ է համարել եւ արձանագրում է այդ դպրոցում աւանդուող առարկաների նաեւ հերթականութիւնը. նախ քերականութիւն, որից յետոյ պէտք է ենթադրել, որ Վժանեցու աշակերտները արդէն կարող էին պատասխանել Լվովեան հակաճառոցներին թէ՛ ինչ խօսքի մաս է «վարեմ» բառը: Սակայն,

Մելքիսէթ վարդապետը դրանով չի սահմանափակում եւ որոշ ժամանակ անց իր աշակերտներին սկսում է աւանդել փիլիսոփայութիւն՝ այն, ինչ նա երկարաձիգ տարիների ընթացքում սովորել էր Լիմ անապատում: Ըստ Դաւրիժեցու, այս առարկայի ուսուցումը սկսում է Դաւիթ Անյաղթի Սահմանք իմաստասիրութեան գրքով, ապա նա քննութեան առարկայ է դարձնում յոյն փիլիսոփայ Պորփիւրի Վերլուծութիւնն Աերածութեանը¹³, որին յաջորդում է Արիստոտէլի Կատեգորիաների մասին եւ Պերիարմենիաւը (Գիրք քերականութեան մասին), որը հայերէն թարգմանուել է «Յաղագս մեկնութեան» վերնագրով: Շարունակելով «դասառութիւնը», նրանք ուսումնասիրում են նաեւ Խորենացու Գիրք աշխարհացը եւ այլ աշխատութիւններ: Փիլիսոփայական գրքերի դասաւանդումից բացի Մելքիսէթ Վփանեցին իր աշակերտներին ուսուցանում է նաեւ բոլոր ազգերի տոմարները:

«Եւ լինէր յորժամ Մելքիսէթ վարդապետն կանխէր ի դաս եւ ի քարոզ, իրրեւ գյորձանս ուղիսից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա, յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան ապուշ եղեալ՝ հիանային եւ բաղձային»¹⁴:

Մելքիսէթ վարդապետի դասաւանդման ու դպրոցի համբաւը էջմիածնի վանականների միջավայրում առաջ է բերում մտայնութեան յեղարեկում: Էջմիածնի հոգեւորականների մի ստուար խումբ, որոնք երկու տարի առաջ թերահաւատ վերաբերմունք ու բացասական կարծիք ունէին Մելքիսէթ վարդապետի գիտելիքների հանդէպ, առաջարկով դիմում են Կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացուն եւ խնդրում են, որ նա կա՛մ իրենց թոյլ տայ գնալու Երեւան Վփանեցու դասընթացին հետեւելու եւ կա՛մ նրա դպրոցը տեղափոխի Էջմիածին, որպէսզի իրենք եւս ուսանեն նրա մօտ: Էջմիածնի հոգեւորականների այս առաջարկի մէջ դժուար չէ նշմարել Մելքիսէթ վարդապետի գիտելիքների վերագնահատման ու արժեքաւորման առհաւատչեան:

Մովսէս Տաթեւացին որոշում է ընդառաջել հոգեւորականների ցանկութեանը եւ 1631 թուականի Յուլիսի վերջերին Մելքիսէթ վարդապետի դպրոցը, աշակերտների մի մասի հետ, Երեւանից տեղափոխում է Էջմիածին¹⁵: Այս միջոցառման հետեւանքով, շուրջ հինգ ամիս ուսանելուց յետոյ ընդհատւում է Ոսկան արեղայի ուսումնառութիւնը Երեւանում: Ոսկանի ինքնակենսագրականից յայտնի է դառնում, որ ընդհատման պատճառը կապուած է եղել Խաչատուր Կեսարացու ընդունած որոշման հետ: Երբ վերջինս չի ցանկանում մեկնել Էջմիածին, նրա երկու աշակերտներից մէկնումէկը պէտք է նրա հետ մնար Երեւանում: Այս առիթով Միմոն Զուղայեցու եւ Ոսկան արեղայի միջեւ տեղի է ունենում հետեւեալ խօսակցութիւնը. «Տես տէր ոսկան, հարկ է միոյ՝ ի մէնջ մնալ աստ ընդ

վարդապետիս: այս գիտութիւն]ս եւս կարի հարկաւոր է մեզ՝ զի դնացեալ յսպահան միմեանց ուսուսցուք: թէ դու զկամս ունիս ուսանելոյ՝ դու երթ. ես մնացից աստ՝ ի սպասաւորութե[ան] սորին: իսկ եթէ ոչ ունիս: ես երթայց՝ եւ դու աստ վարդ[ա]ւ[ետ]ին սպասաւորեա: Սա եւս անտեղեակ գողով հմտութե[ա]ն, եւ տղայ հասակաւ. մանաւանդ զաւագութիւն] շնորհելով սիմօնին, մնաց ինքն առ վարդ[ա]ւ[ետ]ն յերեւան, իսկ սիմօնն գնաց ընդ մէլքիսէթին յէջմիածինն...»¹⁶:

Էջմիածնում դպրոց ունենալու պատեհութիւնը եւ աշակերտների թուակազմի աւելացումը գոհունակութիւն է պատճառում Լիմ անապատում վարդապետական գաւազան եւ պարտաւորութիւն ստանձնած նուիրեալին եւ նա իր սիրտը բացում է պատմաբանի¹⁷ առաջ ու վերջինս իր աշխատութեան մէջ, բառացիօրէն, մէջ է բերում նրա խօսքերը. «Ո՛չ, այլ ինչ խոկումն կամ մտածութիւն գոյր ի սիրտս իմ, բայց միայն վասն իմաստութեանս այսմիկ զոր բազում եւ անթուելի չարակրութեամբ հագիւ թէ գտի, եւ այն եւս շնորհելովն Տեառն, երկնչէի թէ առանց ումեք ուսուցանելոյ մեռանէի, եւ այս պանծալի եւ չքնաղ գիտութիւնս ընդ իս ի հող մտեալ ամփոփիւր. բայց արդ՝ որովհետեւ դաս ասացի ձեզ, եւ զընկալեալն ի Տեառնէ զարծաթ բանին արկի ի սեղանաւորս, այսուհետեւ փոխանակ տրտմութեան՝ ունիմ միտթարութիւն, զի թէպէտ ես մեռանիմ, այլ սերմանեալն առ ձեզ բան Տեառն մնայ յաշխարհի. եւ զոր ինչ ես յամս հնգետասան, եւ այլ աւելի, մեծաւ տաժանմամբ հագիւ թէ կարացի գտանել, արդ՝ հեշտ եւ դիւրին յամիսս ութ ձեզ ընծեուցի: Բայց խնդրեմ ի ձէնջ եղբարք իմ սիրեցեալք ի Տէր, որպէս պատուիրեցին մեզ նախնի վարդապետքն մեր կտակ արարեալ եւ հարկ եղեալ ի վերայ մեր, նոցին նման եւ ես այսօր ձեզ պատուիրեմ, եւ զնոյն հարկ դնեմ ի վերայ ձեր, զի մի թուլանայցէք՝ եւ մի տայցէք հանգիստ աչաց կամ նինջ արտեւանաց, այլ բուռն առեալ զչաւիղս իմաստութեանս այսմիկ, եւ յաւուրս կենաց ձերոց անդուլ եւ անդադար աշխատեցէք ի վերայ սորին մինչեւ ցօր վախճանի ձերոյ...»¹⁸:

Տեղափոխուելով Էջմիածին եւ համալրելով աշակերտների կազմը, նոյն թուականի Օգոստոսի սկզբից Մելքիսէթ վարդապետը սկսում է իր դասաւանդութիւնը: Ըստ Սիմոն Զուղայեցու հաւաստիացման, այդ ընթացքում նրանք ուսանում են Պորփիրի Աերլուծութիւնը եւ «quattrocento»-ի [Արիստոտէլի], բայց «գ Պերիարմենիասն մինչեւ, ի տասնեւչորս պրակն»¹⁹:

Էջմիածնի դասաւանդման ընթացքում Մելքիսէթ վարդապետը Լիմ անապատում ունեցած «ծանրատար ճգնութիւնների» հետեւանքով սկսում է յաճախ հիւանդանալ: Հոկտեմբերի վերջերին առողջական վիճակի վատթարացման պատճառով ընդհատուած են դասերը: Սխալ բուժման

հետեւանքով առաջ են գալիս նոր բարդացումներ եւ 1631 թուականի Դեկտեմբերի սկզբներին, Երեւանում, նա վախճանում է²⁰։ Թաղումը տեղի է ունենում Կոզեոն կոչուող գերեզմանատանը²¹, ուր պէտք է կարճ ժամանակ անց հանդէս նաեւ երջանկայիշատակ կաթողիկոս Մովսէս Գ. Տաթեւացին։

Նոյն տարուայ Նոյեմբերի սկզբին Սպահանից պատուիրակութիւն է գալիս էջմիածին ինդրելու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մովսէս Տաթեւացուն, որպէսզի նա իրենց համար թեմական առաջնորդ կարգի Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն։

Կաթողիկոսը յարգում է նրանց միջնորդութիւնը եւ նոյն օրերին Խաչատուր Կեսարացին իր հետ առնելով Ղլիճենց Ոսկանին պատրաստում է մեկնել Նոր Զուղա։ Քանի որ Մելքիսէթ վարդապետի հիւանդութեան սաստկացման պատճառով էջմիածնում դադարեցուել էին դասերը, Սիմոն Զուղայեցին եւս միանում է նրանց եւ երեքով միասին մեկնում են Նոր Զուղա։

Հասնելով Նոր Զուղա, Խաչատուր Կեսարացին Ամենափրկիչ վանքում նոր հիմունքներով վերարացում է նախկինում իր ունեցած դպրոցը։ Դպրոցում նոր ու թարմ շունչ է հաղորդւում աւանդուող առարկաներին։ Սուրբ գրքի ու Հարանց վարքի կողքին նշանակալից տեղ է յատկացւում «արտաքին գիտութեան» առարկաների դասաւանդմանը։ Այս հարցում որոշակի նշանակութիւն է ունեցել Երեւանում եւ էջմիածնում Վփանեցու արգասաւորած գաղափարների մուտքը դպրոց։ Ճիշդ է Վփանեցին այլեւս չկար, սակայն, Սպահանում էին նրա երեք աշակերտները, որոնց տնօրինութեան տակ էր դրուած դպրոցի գործունէութիւնը։ Առանձին բարեբախտութիւն պէտք է համարել, որ այդ դպրոցում «դասաւանդութեան» ընթացք եւ ուղղութիւն տուողը հանդիսանում էր աչքի ընկնող ու բանիմաց հոգեւորական—մտաւորական Սիմոն վարդապետ Զուղայեցին։

Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում միւսների հետ, իր ուսումնառութիւնն էր շարունակում նաեւ Վփանեցու միւս աշակերտ արեղայ Ղլիճենց Ոսկանը։ Ըստ վերջինիս հետ Երեւանում ունեցած պայմանաւորուածութեան, Սիմոն Զուղայեցին պէտք է էջմիածնում իր ստացած գիտելիքները ուսուցման կարգով աւանդէր նրան։ Այս փոխանցումը իրականացնելուց յետոյ նրանք սկսում են ուսումնասիրել Դաւիթ Անյաղթի Գիրք սահմանացն, ապա Պորփիրի Վերլուծութիւնն Աերաժութեան ու Արիստոտէլի Պերիարմենիաս աշխատութիւնները²²։

* * *

Յօդուածի սկզբում մենք առիթ ունեցանք ասելու թէ ինչու պատա-

նի ու տղայամիտ Ոսկանը լինելով շրջապատի ազդեցութեան տակ, թերահաւատ վերաբերմունք է դրսեւորում Մելքիսէթ վարդապետի գիտութեան հանդէպ: Նաեւ նշեցինք, որ Լվովից վերադարձող պատուիրակների ընկերակցութեամբ Ոսկանը հինգ ամիս ուսանում է Վփանեցու Երեւանում հիմնադրած դպրոցում: Այնուհետեւ աշխատեցինք փաստարկել թէ ինչպէս Ոսկանի եւ նրա ընկերակիցների միջոցով արտաքին գիտութեան առարկաների դասաւանդումը մուտք է գործում Նոր Զուղայի դպրոցը եւ դառնում է ընդհանրացուած ուսուցում:

Այս ամէնից յետոյ հարկ ենք համարում ի յայտ բերել թէ ինչպէս հասունութեան տարիքում, այդ ամէնից չորս տասնամեակ անց, ազգութեան մէջ երկրորդ թարգմանիչ համարուող Ոսկան Երեւանցին վերանայում ու արժեքաւորում է իր ուսուցչի հանդէպ՝ երիտասարդութեան շրջանում ունեցած յոռի ու անպատեհ տեսակէտերը:

1668 թուականին, երբ Ոսկան Երեւանցին Ամստերդամում տպագրութեան էր նախապատրաստում Դաւրիժեցու Գիրք պատմութեանց խորագրով աշխատութիւնը, ծանօթանալով գրքի Իթ. գլխում գետեղած Մելքիսէթ վարդապետի կենսագրութեանն ու կտակին, անհրաժեշտ է համարում այդ աշխատութեան վերջում, էջ 629ին, գետեղել իր միջանի էջից բաղկացած «Պատմութիւն կենաց Ոսկանայ վարդապետի Երեւանեցոյ տպագրողի գրոյս՝ եւ այլոց» վերնագրով ինքնակենսագրականը: Նախ ասենք, որ իր այդ ոչ մեծ ծաւալ ունեցող գրութեան շուրջ մէկ քառորդը Ոսկանը նուիրում է Վփանեցու հետ կապուած այն իրադարձութիւնների լուսարանմանը, որոնք շրջանցուել էին Դաւրիժեցու աշխատութեան մէջ եւ ապա այլեւայլ պարզարանումների հետ մէկտեղ անդրադառնում է նաեւ Վփանեցու ուսմունքի գնահատմանն ու վերաբերւածութեանը²³: Նախ ասենք, որ Ոսկան Երեւանցին բարձր է գնահատում Մելքիսէթ վարդապետի ամբարած գիտելիքների պաշարն ու բերած նորութիւնը գիտութեան բանականացման գործում, «... գայր կորովի եւ բանիրուն, — գրում է նա եւ ապա աւելացնում է, — զգտողն հանճարոյ բնաբանականին մասնաւորաբար»: ²⁴ Բնութագրմանը տալով նման ձեւակերպում Ոսկան Երեւանցին իր ուսուցչի մօտեցման մէջ առկայ է դարձնում միջնադարեան կարծրացած, վերացական մտայնութիւնը շրջանցելու միտում եւ ապա նրա տուած կրթութեան մէջ ի յայտ է բերում բնաբանական (բնական) գիտութեան հանդէպ դրական հակումի դրսեւորում, ինչը պէտք է համարել Ոսկան Երեւանցու վերագնահատման ու արժեքաւորման կարեւորութիւնը ընդգծող չափանիշ:

Երախտապարտ աշակերտը հասունացման տարիքում ոչ միայն «լուսաւոր եւ աստուածապարգեւ» է համարում Մելքիսէթ վարդապետի տիրապետած գիտութիւնը, այլեւ գործնականում առարկայական է

դարձնում իր դիտարկումը: Առանց այդ գիտութեան, պարզաբանում է նա «...անհնար է մարդկան գիր ինչ ճշմարտապէս իմանալ՝ եւ զբառս Ա[ստուա]ծաշնչոց զրոյց ուղղակի բացատրել»²⁶:

Յիշեցման կարգով պէտք է կրկնենք, որ այս խօսքերը պատկանում են այդ նոյն օրերում Աստուածաշնչի հրատարակութիւնը խմբագրող եւ տպագրութիւնը իրականացնող Ոսկան Երեւանցուն:

Հիմքեր կան ասելու, որ Ոսկան Երեւանցու ձեռնարկած հրատարակչական առաքելութեան, այդ գործում նրա հանդէս բերած անմնացորդ նուիրման եւ Մելքիսէթ վարդապետի կտակում առաջադրուած խնդիրների միջեւ կան շփման եզրեր: Այստեղ այդ փաստերի արծարծումը կարող է մեզ հեռուները տանել, սակայն, եթէ ցանկանանք աղերսներ որոնել, ապա կարող ենք գուգահեռներ յայտնաբերել Ոսկան Երեւանցու հանդէս բերած առաքելութեան եւ կտակի մէջ Մելքիսէթ վարդապետի կողմից իրեն աշակերտած հետնորդներին պատգամ թողած յանձնարարականի միջեւ:

Մի դիտարկում եւս...

Երկու տարի եւ մէկ ամիս Երեւանում ապրելու եւ այդ ընթացքում շուրջ հինգ ամիս Ս-Անանիայի անապատում ուսանելու հանգամանքը կեանք մտնող Ղլիճենց Ոսկանին իրաւունք է տալիս իր անուանը յարակցելու Երեւանցի մականունը, որը նրա անուանը ուղեկցում է ապրած կեանքի յետագայ բոլոր տարիների ընթացքում: Իսկ երբ նա իրականութիւն է դարձնում երկար ու ձիգ տարիներ էջմիածնի մտահոգութեան առարկան համարուող Աստուածաշունչ մատենանի տպագրութիւնը, նրա անունն ու մականունը միասնութեան մէջ փառահեղ պանծացումով յաւերժօրէն ամրագրուում են նաեւ Հայժողովրդի հոգեւոր ու մշակութային կեանքի պատմութեան ու տարեգրութեան մէջ: Ոսկանը գիտակցուած առաքելութեամբ է նուիրուում աստանդական կեանքին եւ նուիրումով էլ կնքում է իր մահկանացուն հայրենիքից հեռու:

Ոսկան Երեւանցու օտար ափերում ձեռնարկած առաքելութիւնն ու անմնացորդ նուիրումը, նրա կատարած գործի դարակազմիկ նշանակութիւնը, նրան դուրս են մղում իր ապրած օրերի նեղ շրջանակներից ու տարածութեան սահմաններից եւ պատուաւոր տեղ յատկացնում մեր հոգեւոր ու մշակութային կեանքի 1700ամեայ պատմութեան մէջ, մեծ ու փառաբանուած անհատների շարքում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Այժմ Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտն մարզի Ուջան գիւղ:
2. Պէտք է ենթադրել, որ Բիթլիս մեկնելուց առաջ Վժանեցին եղել է Էջմիածնի միաբանութեան անդամ, ուր եւ ստացել է արեղայի կոչում: Այս վարկածի փաստարկման համար, մեզ շլացողուեց յայտնաբերել վաւերական հիմնաւորում:
3. *Պապմութիւն Առաքել Վարդապետի Գարիժեցոյ*, Վաղարշապատ, 1896, էջ 395:
4. *Նոյն*, էջ 395–96:
5. *Նոյն*, էջ 397:
6. Նոյն տեղում:
7. *Նոյն*, էջ 398:
8. Առաքել Գարիժեցոյ պատմութեան մէջ ոչ միայն անտեսուած են Ոսկան Երեսանցոյ կողմից դիտարկուած փաստերը, այլեւ զարգացում է տրամագծօրէն հակառակ տեսակէտ. «Մելքիսէ վարդապետ, – գրում է Գարիժեցին, – ելեալ ի Լմայ անապատէն եւ եկեալ ի բարձրագահ արժողն ի սուրբ Էջմիածին, եւ երկրպագեաց Բրիստոսակոյս սրբոյ տեղոյն եւ տաճարին, եւ հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս կաթողիկոսին, եւ նորին աշակերտացն, յորոյ գալստենէ *ուրախութիւն անպագում եղև ամենացում*» (ընդգծումը իմն է – Խ. Ս.): Տես՝ *Պապմութիւն*, էջ 398:
9. *Գիրք Պապմութեանց, Շարադրեալ Վարդապետին Առաքելոյ Վալրեժացոյ*, Ամստերդամ, 1669, էջ 631:
10. Նոյն տեղում:
11. *Պապմութիւն*, էջ 398:
12. *Նոյն*, էջ 399:
13. Ըստ Ոսկան Երեսանցոյ՝ ինքնակենսագրականում եղած գրառման, Պորփիրի եւ դրան յաջորդող աշխատութիւնների դասաւանդումը Մելքիսէ վարդապետը ւսանդել է Էջմիածնում, տես՝ *Գիրք Պապմութեանց*, էջ 633: Անհաւանական չէ նաեւ, որ նա այդ ամէնը կրկնած լինի Էջմիածնում, նկատի ունենալով նոր աշակերտների մասնակցութիւնը:
14. *Պապմութիւն*, էջ 398:
15. Գարիժեցին կանխամտածուած շարժառիթով իր աշխատութեան մէջ շրջանցել է Մելքիսէ Վժանեցոյ Երեսանում ապրած լինելը եւ դպրոցը սկզբում այնտեղ բացելու փաստը: Ինչպէս կը նկատի ընթերցողը, այդ դրուագները մենք արտաբերել ենք յենուելով Ոսկան Երեսանցոյ ինքնակենսագրականի վրայ: Այս նշանակո՞ւմ է արդեօք, թէ պատմագիրն անտեղեակ է եղել նրա կեանքի պատմութեան այդ իրադարձութեանը: Ոչ ամենեւին... Գարիժեցին ցանկացել է, որ նոր դպրոցի բացման ուրամսնայ պատմութիւնը ամբողջովին կապուած լինի Էջմիածնի անուան հետ, ինչը քերես ցանկալի է եղել՝ առաջին հերթին հենց Մելքիսէ վարդապետի համար:
16. *Գիրք Պապմութեանց*, էջ 633:
17. Եթէ բացառուի Մելքիսէ վարդապետի եւ Գարիժեցոյ մտերմութիւնն ու հանդիպման հաւանականութիւնը (որի մասին փաստարկներ չկան), ապա անբացատրելի կը դառնայ Վժանեցոյ մասին առկայութիւնը այն փաստառատ մանրամասների՝ որոնք տեղ են գտել Գարիժեցոյ պատմութեան ԻԹ. գլխում: Պէտք է ենթադրել, որ իր աշխատութեան մէջ Ամիրդարու վանքի, Ներսէս Մոկացոյ, Լիմ անապատի եւ Մելքիսէ վարդապետի վերաբերեալ պատումները Գարիժեցին շարադրել է Վժանեցոյ հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վրայ: Անուանի մատենագիրը իր *Պապմութեան* մէջ արտաբերում է այնպիսի ստուգապատում մանրամասներ, որոնք կարող էին իրականացուել միայն ծանօթ լինելու պարագայում: Առաքել Գարիժեցոյ եւ Մելքիսէ վարդապետի հանդիպումը կարող էր տեղի ունենալ ինչպէս 1630 թուականի

- ամուսնը թարիզում, երբ գերության մեջ գտնուող եղբորորդուն որոնելու նպատակով վերջինս գտնում էր Ատրպատականում, այնպես էլ 1631 թուականի աշնանը՝ Էջմիածնում: Հաւանական է թէ՛ մէկը եւ թէ՛ միւսը:
18. *Պապմութիւն*, էջ 399–400:
 19. *Գիրք Պապմութեանց*, էջ 633: Պէտք է ենթադրել, որ յաջորդ գլուխների ուսուցումը ընդհատուել է Վժանեցու առողջական վիճակի վատթարացման եւ Երեւան տեղափոխման պատճառով:
 20. Գարիժեցու *Պապմութեան* աշխարհարար հրատարակութեան մէջ (Երեւան, 1988, էջ 315) Վժանեցու մահը վերագրուած է 1557 թուականին: Միայն առաջացել է նրանից, որ աշխարհարարի վերածողը իբրեւ բնագիր հիմք է ընդունել Գարիժեցու *Պապմութեան* երրորդ հրատարակութիւնը (1896 թ. Վաղարշապատ), որտեղ Մելքիսէփ վարդապետի մահուան թուականը ՌՉի փոխարէն տպագրուած է ՌՁ տատերով: Այս վրիպակի պատճառով էլ նրա մահուան թուականը 1631ի փոխարէն թուարկուել է սխալ: Գիշդը տես՝ առաջին հրատարակութեան մէջ, Ամստերդամ, 1669 թ., էջ 393, տես նաեւ՝ երկրորդ հրատարակութիւն, Վաղարշապատ, 1884, էջ 309:
 21. Ցաւայի է, որ այս ծանրակշիռ գիտելիքների տեր վանական–մտատրականը՝ Մելքիսէփ վարդապետ Վժանեցին տեղ չի գտել *Հայկական Սովիզական Հանրագիտարանի* մէջ: Ցանկայի է, որ նրան պատշաճ էջ յատկացուի մեր քառասուտոր *Հանրագիտարան*ում:
 22. *Գիրք Պապմութեանց*, էջ 633:
 23. Պէտք է ափսոսել, որ Ռսկան Երեւանցու մասին տպագրուած ուսումնասիրութիւնների եւ յօդուածների մէջ անուշադրութեամբ պատշաճ տեղ չի յատկացուած Մելքիսէփ վարդապետի ու Ռսկան Երեւանցու ծանօթութեանը, նրանց միջեւ եղած գաղափարական ընդհանրութեանն ու աղերսներին:
 24. *Գիրք Պապմութեանց*, էջ 631:
 25. Նոյն տեղում:

FATHER MELKISSET VEJANETSI AND THE STUDY OF
VOSKAN YEREVANTSII IN EREVAN, IN 1631
(Summary)

KHACHIK SAMUELIAN

Based on data from the historian Arakel Davrijetsi, the author highlights the biography of father Melkiset Vejanetsi assessing his influence on Voskan Yerevantsi, the first publisher of the Armenian Bible. Father Melkiset was born in the late 1570s in the village of Vejan, district of Aragatzoten, state of Ayrarat. He studied in Bitlis in the renowned monastery of Amirdol, then furthered his education under the auspices of Nerses Mokatsi. After a while Melkiset accompanied Nerses to the tiny island of Lim, which becomes a center for learning and attracted many seeking education. With unabated perseverance, Melkiset delved into learning for ten to twelve years on the island of Lim.

In 1629 Melkiset came to the monastery of Ejmiatzin to contribute to the large-scale reform implemented there. Unfortunately he was not acknowledged as an authority, and was even disregarded. He left for Erevan and established a school there in early 1631.

Father Melkiset's life witnessed a turning point after the representatives of the Catholicosate of Ejmiatzin returned empty handed from their mission in Lvov. There, they were mocked at and proven to be "illiterate". This changed their view of Melkiset Vejanetsi. Now, the clergymen of the Ejmiatzin convent tried to convince the Catholicos to invite Melkiset to reopen his school in the convent. In August 1631 Melkiset reopened his school in Ejmiatzin monastery. Things seemed to look bright, but his health failed and he died in early December 1631.